

СТАРОБЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА — НАША ГОРДОСТ И НАША ТРЕВОГА

Петър Динев

I

Забележителната статия на Д. С. Лихачов „Старославянските литератури като система“ поставя извънредно интересни въпроси както от общо литературно-теоретическо гледище, така и с оглед на развитието на старите славянски литератури и по-специално на старата българска литература. Трябва веднага да изтъкна, че в тази статия има страници, които не могат да не изпълнят с гордост българския читател — дава се висока оценка на постиженията, ролята и значението на българската литература през средновековието. Д. С. Лихачов пише: „Старобългарската литература постига високо развитие по-рано, отколкото литературите на другите славянски страни. Тя е със столетие по-стара от руската литература. Но не това само по себе си определя водещото значение на старобългарската литература. Самата сравнително ранна поява на старобългарската литература е резултат на високото обществено развитие на България през IX и X век. Бързите успехи на България в социалната област и свързаната с това ранна християнизация на страната позволяват на българската литература да усвои от византийската литература сравнително сложни произведения и да развие собствена оригинална писменост — служебна, богословска, „естественонаучна“ и пр. Именно тази старобългарска литература става основа на литературата-посредница“.¹

Д. С. Лихачов подчертава многократно високите постижения на старобългарската литература; говори с уважение за делото на Йоан Екзарх, наричайки Шестоднева „основния естетически кодекс на старославянските литератури“ (стр. 24). Той се старае да изясни обстойно ролята, която старобългарската литература изиграва в развитието на другите славянски литератури и особено на руската. В създаването на така наречената от него междинна литература „огромна роля принадлежи на българите и на първо място на Кирил и Методий, създателите на общославянската писменост и разпространители на единния за всички православни славяни литературен език — старобългарски в своята основа“ (стр. 16). . . . „България дава на Русия не само относително пълен комплекс богослужебни книги и книги, свързани с християнския мироглед; тя дава на Русия и литературен език, на който са написани тези книги, и отчасти дори представители на черковната йерархия“ (стр. 16). В заключителните редове на своята статия Д. С. Лихачов категорично подчертава „оня огромен принос, който е направила България в историята на

¹ Лит. мисъл, XIII, 1969, кн. 1, стр. 11.

славянските литератури. Колкото и да взимаме под внимание историческите условия, предизвикали в Русия появата на нейната литература, ако се съобразяваме само с тези местни, руски исторически условия, не можем да обясним „внезапната“ поява в Русия на извънредно богат литературен език и извънредно богат фонд от паметници на литературата-посредница. Това може да се обясни само, като се вземе под внимание ролята на България в общото разположение на историческите сили в югоизтока и изтока на Европа“ (стр. 37).

В новата си статия „Размисли за националното своеобразие и европейското значение на старобългарската литература“ Д. С. Лихачов още по-обстойно изтъква не само славянското, но и европейското значение на онова, което са създали българските писатели в средновековието. Според него най-характерната черта на старобългарската литература е, че още при своето възникване тя е отговорила не само на национални, но и на общочовешки потребности, решавайки „основни въпроси на човешкия живот и мироглед“, и „с това е приобщила българския народ към общоевропейската култура“. Тая характерна особеност на българската средновековна литература е широко разгледана и твърде подробно анализирана в статията.

Не за първи път Д. С. Лихачов посочва голямата роля на старобългарската литература в развитието на руската литература. На тоя проблем той посвети своя обширен доклад на IV международен славистичен конгрес в Москва през 1958 г.¹ В това отношение Лихачов следва една традиция на руската наука, която има огромни заслуги за изучаването на старата българска литература. Като се почне от бележития труд на К. Калайдович върху Йоан Екзарх от 1824 г., на руската наука се дължат най-важните открития и изследвания в тази област в продължение на целия XIX в. Този интерес продължава и до днес, за което говорят трудовете на редица съветски учених. Самото съществуване на този интерес вече показва, че се касае за тема, изключително важна не само за руската литература, но за историята на цялата славянска култура.

Високото признание, което се дава на общославянското и европейското значение на старата българска литература и култура, е едно свидетелство за силата на обективните факти, които никоя истинска наука не може да пренебрегне. За нас то е особено важно, защото чуждата наука не винаги правилно осветлява въпросите на българското историческо минало. Това признание съвпада и с нарасналият интерес в собствената ни страна към проблемите на българската средновековна литература и култура. Тук не става дума само за широкия обществен отзвук, който намери тържественото отбелязване на големи дати от историята на нашата култура, като 1100-годишнината от създаването на славянската писменост, 1050-годишнината от смъртта на Климент Охридски и 1100-годишнината от смъртта на Кирил Философ. Тези годишнини дадоха тласък на развитието на нашата филологическа и историческа наука, за което свидетелствуват значителният брой научни публикации и изследвания.

Не е тук мястото да се преценяват постиженията на съвременната българска наука в тази област. Ще отбележа само, че всеки въпрос, който се поставя във връзка със средновековната ни литература и култура, предизвиква жив и бърз отглас. За това говори и интересът, който бе проявен към статията на Д. С. Лихачов „Старославянските литератури като система“ — тя даде повод за оживена и полезна научна дискусия.

¹ Д. С. Лихачев, Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России. — Исследования по славянскому литературоведению и фольклористике, Москва, 1960.

Л. Грашева правилно отбелязва, че статията на Д. С. Лихачов „Старославянските литератури като система“ има преди всичко теоретичен характер. От този облик на статията „са обусловени две много съществени особености в нейната постройка. Първо, тя се разграничава като подход към средновековните литературни явления от всички най-значителни славистични публикации, посветени на взаимоотношенията между средновековните славянски литератури, и поради това е наситена с много нови идеи и нова терминология. Второ — и това всъщност е по-важното — наблюденията на автора се излагат във формата на постановки на проблемите, които не се разгръщат в литературно-исторически план (въпреки че разсъжденията се опират на богат доказателствен материал), а са предложени за обсъждане като тези, чиято конкретизация и дооформяне, както личи от самото изложение на автора, най-често са въпрос на бъдещи изследвания“.¹

Л. Грашева подчертава, че Д. С. Лихачов си е поставил за задача преди всичко да създаде теория на известни характерни за развитието на старите славянски литератури явления. Тъкмо поради това, поставени тезисно, редица конкретни литературно-исторически въпроси не са изяснени изчерпателно, не са разгледани цялостно, с оглед на пълнотата и завършеността на историческата картина. Тази особеност на статията на Д. С. Лихачов непременно трябва да се има предвид, когато се обсъждат засегнатите проблеми. Теоретическите обобщения са основното в нея. Разбира се, това не значи, че трябва да се оставят без внимание конкретните факти — с оглед на начина, по който се излагат, на обема, в който се засягат, и на точността, с която се тълкуват. Почти всички участници в дискусията внесоха в това отношение редица нови и интересни моменти.

Д. С. Лихачов посочва, че като материал най-обширно ще използва фактите на староруската литература: „Главно съсредоточавам вниманието си върху староруската литература, чиито паметници са запазени, макар и не пълно, но сравнително разнообразно. Староруската литература служи в доклада като пример за онези явления, които са свойствени и на другите старославянски литератури.“² Това, разбира се, съвсем не значи, че теоретически обобщения за характера на старославянските литератури могат да се правят върху основата само на една литература. Д. С. Лихачов е далече от такава мисъл; подобен подход би противоречил на самата задача на неговата статия. Той взема за изходна позиция групата на южнославянските и източнославянските литератури, които са тясно свързани помежду си генетически и са до голяма степен единни в типологическо отношение. Естествено, средновековната българска литература, от една страна — като най-стара, а от друга, — поради ролята, която играе в развитието на сръбската и руската литература, ще заеме в разсъжденията на Д. С. Лихачов важно място. Оттук и интересът на българските специалисти към статията на видния съветски учен.

Както всяка нова статия на Д. С. Лихачов, така и статията „Старославянските литератури като система“ се отличава с богатството и новостта на въпросите, които се поставят, и с оригиналността на решенията, които се дават. В това отношение Д. С. Лихачов има огромни заслуги в областта на проучванията на старата руска и старите славянски литератури изобщо, търсейки нов подход към явления, които в миналото представяха главно обект на филологически изследвания. Той върви по един път, който в XIX в. бе посочен от

¹ Л. Грашева, Старославянските литератури в ново осветление. Лит. мисъл, XIII, 1969, кн. 3, стр. 63.

² Лит. мисъл, XIII, 1969, кн. 1, стр. 4.

бележития изследвач на старата руска литература и култура Ф. И. Буслаев, а през последните десетилетия бе плодотворно развит от съветската наука в лицето на А. С. Орлов, Н. К. Гудзий, В. П. Адрианова-Перетц, И. П. Ерьомин и цяла редица учени от по-младото поколение, голяма част от които са ученици на Д. С. Лихачов. Учен с необикновено широка култура, с тънък усет за специфичните проблеми на литературата и изкуството, Д. С. Лихачов обогати съветската медиовистика с голям брой нови идеи, постановки и виждания, които предизвикаха интерес далеч зад границите на Съветския съюз и в много отношения се оказаха извънредно плодотворни и за развитието на нашата наука¹.

Д. С. Лихачов си поставя за задача да изследва литературата като система. „Под система на литературата — пише той — разбирам определено съотношение на нейните части помежду си: на видовете литература (преводна и оригинална, църковна, историческа, естественонаучна, публицистична и др.), на нейните жанрове, на нейните отделни произведения. В понятието система на литературата се включва освен това и отношението на литературата към другите области на културата: към науката, религията, обществената мисъл, към различните изкуства, фолклора и т. н. Накрая към системата на литературата спада и нейното отношение към културата и литературата на други страни и народи. В крайна сметка системата на литературата се определя от нейното отношение към историческата действителност — съотношението с нея съставя най-съществената част на системата“ (стр. 3). Авторът изтъква също, че системата на литературата не е нещо неподвижно — тя постоянно се изменя, като не се нарушава вътрешното равновесие между отделните части, защото това равновесие бързо се възстановява. Въвеждайки термина „система“, Лихачов отбелязва, че той е равнозначен със „структура на литературата“.

Очевидно е, че Д. С. Лихачов има предвид явленията на средновековната литература. Той ще ги изследва върху материал от старите южнославянски и източнославянски литератури. Задачата е нова и много интересна. Авторът я решава, като разглежда последователно: взаимоотношенията на литературите помежду им („Явления на литературна трансплантация“, „Старославянската литература-посредница и славянската рецензия (редакция) на византийската култура“), система на жанровете („Жанрове и видове на старославянските литератури“), отношенията между фолклор и литература в средновековието („Старославянските литератури и фолклорът“), отношенията на литературата с другите изкуства („Старославянските литератури и изобразителните изкуства“), отношението на литературата към външната ѝ среда („Старославянските литератури и действителността“). Лихачов прави опит да излезе вън от традиционното разглеждане на старите славянски литератури — като историческо развитие или чрез анализа на отделни произведения. Той търси връзката и съотношенията между компонентите на една система, която съществува като нещо установено във всеки конкретен исторически момент и същевременно непрекъснато се намира в движение. Нито е възможно, нито е нужно да се спирам на всички положения в концепцията на Лихачов — много от тях са безспорни и хвърлят обилна светлина върху структурата на литературата. Ще се спра главно на ония постановки и възгледи, които събудиха известни възражения в дискусиата; те се отнасят най-често до мястото и ролята на старата българска литература сред другите славянски литератури.

¹ Вж. особено: Человек в литературе древней Руси. М.-Л., 1959; Текстология (На материале русской литературы X—XVIII вв.), М.-Л. 1962; Поэтика древнерусской литературы, Л. 1967, а също и публикуваните неотдавна статии: Барокко и его русский вариант XVII века, сп. Русская литература, г. XII, 1969, кн. 2, стр. 18—45; Будущее литературы как предмет изучения (Заметки и размышления), сп. Новый мир, XLV, 1969, кн. 9, стр. 167—184.

Някои от тези постановки са нови преди всичко като терминология, например „литературна трансплантация“. Този термин е необходим на Лихачов, за да означаи такива отношения между литературите, които не могат да се определят нито като общност и родство по произход, нито като влияние на една литература върху друга, нито като проява на типологически сходства и различия. На такива отношения се натъкваме, когато изучаваме връзките на староруската и старославянските литератури изобщо с византийската литература и култура. Терминът „влияние“ се оказва недостатъчен, защото се касае не за „влияние“ на отделни културни явления от Византия, а за пренасяне на тези явления: „Пренасянето на литературното произведение в средните векове е свързано с продължение на неговата литературна история, с появата на нови редакции, понякога с неговото приспособяване към местните национални условия. Византийското произведение в резултат на това се оказва в известна степен творба на местната национална литература“ (стр. 8).

Очевидно, става дума за преводната литература. Лихачов се старае да определи мястото и ролята на огромния брой преводни византийски произведения в старите славянски литератури. Това явление не би заслужавало специално внимание, ако се касаеше само за обикновено превеждане — преводната литература още в по-голяма степен характеризира отношенията между отделните литератури в ново време, в епохи, когато средствата за общуване между народите и културите са се развили неимоверно много. Днес техническият прогрес прави тези възможности необозрими и безкрайни. В съвременната епоха културният обмен, изразен в литературни преводи, е надхвърлил и най-смелите предвиждания на миналото. Всяка национална култура се развива в непрекъснат досег с другите национални култури и в тяхното постоянно обкръжение. Това важи и за литературата: в изграждането и възпитаването на писателя участва не само националната традиция, националният художествен опит, но и постоянното и неизбежно общуване със световния художествен опит. И в това няма нищо лошо; несъмнено, използването на богатството на всеобщия художествен опит може да бъде само ползотворно за пълното разгръщане на индивидуалните и националните творчески възможности. Това е един факт, за който трябва да се държи сметка при изследване историята на всяка национална литература. Тук терминът „влияние“ действително е недостатъчен, за да определи характера и обсега на разглежданото явление. Става дума не за влияние, а за произхода на оная атмосфера, в която се създава и развива всяка национална литература, т. е. става дума за присъствието, ролята и мястото на преводната литература в литературния процес.

Д. С. Лихачов използва новия термин „литературна трансплантация“ не за преводната литература изобщо, а за такъв тип преведени произведения, които при новите местни условия търпят изменения, приспособяване се към новата среда, продължават своя живот. В случая те просто се пресажда (трансплантират), стават част от националната литература, в която са пренесени. Д. С. Лихачов смята, че от този тип са преводите, които се правят от византийската литература в средновековните славянски литератури. Той обяснява този начин на превеждане като особеност на средновековния литературен живот, където не се държи на авторската личност и авторската принадлежност, не съществува проблемът за „оригиналност“ на литературните творби; литературните текстове се отличават със своята неустойчивост, в своето разпространение и по своята съдба наподобяват живота на фолклорните произведения. Според Д. С. Лихачов старите славянски литератури не могат да се делят механично на „оригинални“ и „преводни“: „Така наречената „преводна“ литература е органична част от националните литератури, тя няма точни граници, които да я отделят от „оригиналната“ литература. Превода-

чите и преписвачите в по-голямата си част са съавтори и съредактори на текста. Текстът на преводните произведения живее също така, както и текстът на оригиналните“ (стр. 10).

В наблюденията на Д. С. Лихачов има много верни моменти, които характеризират положението на преводната литература в средновековието. Същевременно обаче авторът стига до твърде големи обобщения, които будят известни възражения. На тези моменти се спряха обстойно в статните си Ив. Дуйчев и Д. Петканова¹. Преди всичко „трансплантацията“ не може да се отнесе за всички превеждани от византийски на старобългарски и на други славянски езици произведения; тя не може да се въздигне като всеобщ и всеважещ принцип. Множество преводни произведения изобщо не търпят изменения или промените са незначителни; неправилно е да се говори за „продължаване“ на живота им в ония форми, които посочва Лихачов. Следователно, ако терминът „трансплантация“ се явява необходим за означаване на определени явления от преводната средновековна практика, неговото действие не може да се разширява за цялата преводна литература; очевидно е, че се касае за прояви, които имат своите граници. При превеждането на византийската литература в славянските страни съществуват две явления: от една страна, приспособени към местните славянски условия литературни византийски творби, които продължават живота си в новата среда, и от друга — преводна литература в обикновения смисъл на тази дума. Ясно е, че само при първия случай можем да говорим за „трансплантация“.

Трудно е да се съгласим със заличаване на границата между оригинална и преводна литература в средновековието. Че преводната литература — чрез принципа на „трансплантацията“ — се включва в дадена национална литература в много по-голяма степен, отколкото в ново време, това е безспорно. Тъкмо това налага изучаването на преводните наред с оригиналните произведения; при множество писатели се срещаме с едновременно дейност в областта на превода, компилацията и оригиналното творчество. В историята на старата българска литература могат да се посочат многобройни подобни примери. Типичен е случаят с един от най-големите нейни представители — Йоан Екзарх. Той превежда Йоан Дамаскин („Богословие“), създава „Шестоднев“ и пише похвални слова; в двата последни случая оригинално и преводно непрекъснато се докосват и преливат. И все пак Йоан Екзарх е цялостен писател, у когото тези елементи не могат да се изолират един от друг, те създават специфичния образ на неговата книжовна дейност и съществуват като едно творческо единство, съставят писателския му лик. Съвършено естествено е цялото книжовно дело на Йоан Екзарх да влезе в историята на старата българска литература.

Но ако при Йоан Екзарх преводно и оригинално са тясно обединени, за да характеризират едно писателско дело, в огромния брой случаи преводните произведения съществуват съвсем обособени — именно като преводна литература, която изпълнява определена функция — да задоволи една практическа нужда на черквата или общата културна необходимост от богословски, философски, научни и други съчинения. На първо място такава роля изпълнява Библията — богат сбор от разнообразни произведения, които християнската черква смята за „свещени“ и „боговдъхновени“; част от тях се използват в богослужението. Библията е била широко четена и е оказвала значително влияние върху развитието на литературата, но не се включва в състава на националната литература на нито една славянска страна. В този състав не

¹ Ив. Дуйчев, По някои проблеми на старобългарската и старославянската литература, Лит. мисъл, XIII, 1969, кн. 5, стр. 10—14; Д. Петканова, По повод на някои мнения за старобългарската литература, пак там, стр. 26—30.

могат да влязат и цяла редица преведени съчинения на видни християнски писатели като Йоан Златоуст, Григорий Богослов, Атанасий Александрийски, Василий Велики, Ефрем Сирин, Кирил Александрийски и т. н. Ние не можем да не държим сметка за тяхното присъствие в старите славянски литератури, но ги изучаваме именно като преводни съчинения, които имат определена функция в литературния процес и в общото културно развитие.

Друг пласт в състава на старите славянски литератури образуват апокрифите, белетристиката, редица проповеди, поучения и жития, чиито корени се намират във византийската или някоя източни литератури, но в славянски преводи са претърпели сериозни промени и са продължили литературния си живот на славянска почва. Тук трябва да бъдат посочени и разнообразните сборници с устойчив или неустойчив характер, преминали от Византия или съставени от славянски книжовници.

Следователно, необходим е диференциран подход към онова, което наричаме преводна литература. Тя не представя никакво единство нито по степен на усвояване, нито по функция; не винаги влиза в състава на националната литература като нейна органична част. Оттук и различната историко-литературна оценка, която трябва да ѝ се дава. Преводните произведения представят различни пластове в националната литература, не са равнозначни помежду си, а още по-малко са равнозначни с оригиналните творби, затова и в общата характеристика на литературата отношението към тях трябва да бъде диференцирано. Колкото и да е особено положението на преводната литература в средновековието поради причини, които Д. С. Лихачов ясно изтъква в своята статия, все пак ще си позволя да твърдя, че в дълбоката същност на явлениято принципна разлика между стара и нова литература не съществува. Когато се касае за историческото значение на една национална литература, за нейния принос в световната художествена мисъл, в края на краищата основният критерий си остават оригиналните произведения, новото, което един народ внася в общото литературно развитие на човечеството. Затова и на историците на средновековните литератури винаги ще се налага да държат сметка за „оригинално“ и „преводно“, което значи в края на краищата да различават като особена категория преводната литература в най-различните ѝ прояви и функции. Струва ми се, не може да се приеме в такава категорична форма твърдението на Д. С. Лихачов, че „традиционното деление на старославянските литератури на две главни части — оригинална и преводна — е направено от наша съвременна гледна точка и модернизират средновековната литература“ (стр. 20).

III

Д. С. Лихачов разглежда в своята статия обстойно и друг важен въпрос — за старославянската литература-посредница и славянската редакция (рецензия) на византийската култура. Отново се срещаме с нова терминология. Повечето от участниците в дискусиата възразиха както срещу термините, така и срещу интерпретацията на явлениято, което тези термини означават.

Това е един от най-сложните въпроси, които Д. С. Лихачов е поставил за решение. Навлизаме в една особена област, извънредно привлекателна за размисъл и изследване. Авторът ни въвежда веднага в нейната същина: литературата-посредница „не е само литература, „пропускаща“ през себе си отделни литературни произведения от други литератури — това е литература, която създава особен международен фонд от паметници, съществуваша като единно развиващо се цяло едновременно на националните територии на редица страни. Тя не толкова „пренася“ чужди произведения, колкото създава собствен литературен фонд въз основа на чуждите. Нейните произведения

съставят едно органично цяло, съществуващо едновременно в редица страни, обединяващо тези страни в резултат на общуване и културно единство“ (стр. 10).

Д. С. Лихачов обяснява, че не се касае за обикновено литературно посредничество, когато една национална литература „предава на друга национална литература в свои преводи и обработки паметници от трета национална литература“ (стр. 10). Ние обикновено смятаме, че такава е ролята на старата българска литература по отношение на руската, сръбската и румънската литература — чрез нея те се запознават с византийската литература. Авторът обаче изоставя това тълкуване на термина и заговорва за едно явление не само славянско — за съществуването на наднационални литератури на свещено-културните езици на средновековието: латински, църковнославянски, арабски, а също и санскрит. Касае се за „наднационални“ литератури, които подпомагат общуването на отделни национални литератури; посредническата им роля е тяхна основна функция; те имат междунационално значение. „Такава наднационална единна литература-посредница съществува и у южните и източните славяни. Тя притежава свой наднационален църковнославянски език, общ за всички южнославянски и източнославянски литературни фонд от паметници и единна литературна съдба, единно литературно развитие“ (стр. 11).

Д. С. Лихачов се спира на състава на литературата-посредница през Х—ХІІІ в., като отбелязва преобладаването на старохристиянски или ранновизантийски произведения; определя отношението ѝ към византийската литература, като я смята за „част от редакция или рецензия на византийската култура“; разглежда характера на „единния славянски литературен език“; засяга въпроса за взаимоотношенията на отделните славянски литератури в рамките на общата литература-посредница и т. н.

В своята втора статия „Размисли за националното своеобразие и европейското значение на старобългарската литература“ Д. С. Лихачов доуяснява своята концепция, като подчертава категорично огромната роля, която играе старобългарската литература в общата славянска литература-посредница. Той се стреми да отстрани всяко съмнение за подценяване на тая роля. „Старобългарската литература — заявява Д. С. Лихачов — е служила за посредник, чрез който всички други южнославянски и източнославянски литератури са се запознавали с литературните произведения на Византия.“ Но това не е достатъчно, за да се оцени нейната изключителна роля; „създавайки обща за цялото православно славянство литература, България е помогнала за взаимното общуване на самите славянски страни“. Д. С. Лихачов по-точно изяснява какво разбира под термина „славянска рецензия (редакция) на византийската култура“. Литературата-посредница, от една страна, представя „велико разклонение на многонационалната византийска култура — разклонение, получило свои самобитни форми“, а от друга е била дълбоко проникната от прогресивното за своето време християнско начало.

Не може да не се признае, че концепцията на Д. С. Лихачов е извънредно интересна и има за задача да изясни по-пълно както конкретно-исторически, така и теоретически моменти във взаимоотношенията между старите славянски литератури. Той си служи с термина „литература-посредница“, за да изтъкне близостта помежду им, но, струва ми се, неговата основна цел е да покаже всички теоретически основания на схващането за единството на историческото

¹ Въпросът за църковнославянската литература бе засегнат от проф. Р. Пикио в доклада му на V международен конгрес на славистите в София; вж. R. Picchio, *A proposito della Slavia ortodossa e della comunità linguistica slava ecclesiastica. Ricerche Slavistiche*. XI, 1963, pp. 105—127.

развитие на старите славянски литератури. Трябва отново да се подчертае теоретическата смелост, с която Д. С. Лихачов пристъпва към решението на повдигнатите въпроси. Вярна е неговата бележка, че за окончателното изясняване на проблемите е необходима дълга, старателна изследователска работа главно в следните направления: определяне състава на литературните паметници, общи за всички южни и източнославянски литератури; проучване на „измененията на този състав по векове и пътищата на общуване, довели до образуването на общия фонд на нейните паметници“; изследване на черковнославянския език в неговите национални видоизменения и в неговото исторически изменение се единство в процеса на езиковото общуване на славянските народи; историческо проучване на българската култура през IX—X в., на центровете на славянското общуване, на „историческата действителност в различните славянски страни, която създава почва за славянска рецензия на византийската култура“¹. Без извършването на тези изследвания постановката на проблемите ще има до известна степен отвлечен теоретически характер.

За сега ще направя само няколко предварителни бележки. Най-напред те засягат паралелите с латинската, арабската, санскритската и други литератури, представени като наднационални. Тук могат да се оспорват няколко момента, преди всичко самото понятие „наднационално“. Когато се анализират споменатите литератури, ще се окаже, че употребата на това понятие в редица случаи е трудно приемливо. Литературите могат да съществуват като „национални“ и като литератури на етнически общности, но с ясно определени вътрешни взаимоотношения. Дори може да се говори за литератури на отделните континенти, но очевидно е, че това ще бъде само един покрив, под който съществуват самостоятелно развиващи се литератури. Много внимателно трябва да се борави с понятието „наднационални“ литератури, определяни като такива върху основата на обща идеология (напр. християнска литература), понякога свързана само с една епоха (средновековие, Ренесанс и т. н.), или с употребата на общ език. Много често съответният общ език (например арабски) може да се използва от различни народи и в различни страни (от народи с тюркски произход, в Испания и т. н.), но произведенията, които се създават на него, невинаги принадлежат на арабската литература, само условно влизат в нея. Арабската литература е свързана предимно с арабските страни и народи (дори и когато се касае за арабизирани населения). В ново време понятието арабска литература включва модерните литератури на арабските народи, живеещи в отделни държави, обаче свързани с общ език. Тук не твърдя, че се касае за единно национално съзнание, но все пак става дума за народи с единен етнически произход.

Латинският език действително в средновековието служи на различни народности общности — на народи от романски, германски, славянски произход и т. н., но мъчно може да се говори за съществуването на единна латинска литература (не говоря за старата, класическата римска литература). Католическата черква налага латинския език, но неговото разпространение излиза извън рамките на черквата и се използва за научни, философски и други съчинения. Дори и в това отношение не може да се говори за единна латинска литература; написаните на латински език произведения принадлежат на отделни национални литератури (могат да се дадат примери и от славянските литератури — полската, чешката).

Общността на старите южни и източни славянски литератури също така представя по-сложно явление. Принципът за задължителното разпространение на едно произведение във всички славянски литератури (все едно дали е пре-

¹ Лит. мисъл, XIII, 1969, кн. I, стр. 21.

ведено от византийски или е създадено на местна почва), за да бъде включено в литературата-посредница, невинаги може да бъде валиден. Единството на старите славянски литератури се създава не върху етническа основа, а върху културно-историческа и религиозна — влиянието на византийската култура и източноправославната вероизповедна общност. Затова в определен исторически период в така наречената славянска литература-посредница влиза и старата румънска литература. Наистина, Д. С. Лихачов на няколко пъти се спира на християнската черква като фактор, който обуславя до голяма степен възникването на литературата-посредница, но все пак ми се струва, че този момент заслужава много повече внимание.

Все още е твърде неясен съставът на славянската литература-посредница, особено съотношението между преводните и оригиналните местни произведения. На този въпрос се спира твърде обстойно Л. Грашева в своята статия и аз споделям напълно нейното становище. Тя възразява срещу механичното включване в литературата-посредница на оригиналните творби на Климент Охридски, Константин Преславски, Йоан Екзарх, Презвитер Козма, Черноризец Храбър — „най-ярките, най-съкровени изразители на народността, самобитната, идейно, емоционално и тематично най-патриотичната линия в развитието на българската литература“¹. Тяхното широко разпространение в другите славянски страни съвсем не ги откъсва от основната им среда — българската литература, а не може да служи за критерий, за да им се отдели място в литературата-посредница, характеризирана като „наднационална“. Възприемането на подобен принцип би довело до голяма нестабилност в определянето на отношенията между отделните национални литератури и литературата-посредница.

Че може да се говори за значението на литературата-посредница като един от признаците на структурата на старите славянски литератури, това е вярно; тя заема своето място в тяхната система. Но трудно може да се тръгне оттук, за да се решава въпросът за историческото развитие на славянските литератури — като едно семейство от литератури, с по-малко или повече признаци на единна и своеобразна литература. Тъкмо литературата-посредница, в чиито състав влизат преди всичко преведени от византийски език произведения, дава най-малко данни за това. Тя може да разкрие само връзката на старите славянски литератури с византийската и да ги очертае като тип литература (особено разклонение на византийската култура), но мъчно може да даде представа за онова, което старите славянски литератури са дали в общото литературно развитие на европейския свят. Характеристиката на славянските литератури трябва да се опре преди всичко върху новото, оригиналното, своеобразното, което се създава при местните условия, в средата на отделните славянски народи. Така се определя и историческото значение на арабската литература, когато се проследява нейното многовековно развитие върху широката географска територия, в която е възникнала и действувала. В една обща история на старите славянски литератури, за каквато Лихачов отново заговорва в края на статията си, литературата-посредница ще играе ограничена роля. Самият Лихачов изрично отбелязва, че при написване на подобна история ще се вземат под внимание националните особености, историческите условия в славянските страни и реалната история на отделните славянски литератури.

Не е възможно да се създаде наднационална история на славянската литература-посредница. Какво ще се постигне с това? Каква литература, съществ-

¹ Л. Грашева, Старославянските литератури в ново осветление. Лит. мисъл, XIII, 1969, кн. 3, стр. 69.

вуваща като самостоятелна историческа единица, ще се очертае? Каква цел би могла да гони подобна история? Историческото проследяване на литературата-посредница може да бъде само един проблем от взаимните отношения между славянските литератури. Една история на старите славянски литератури трябва да бъде огледало на цялостното литературно развитие на славяните в средновековието: тя трябва да представя пълна картина на това развитие както по широта на проблемите, така и по обхващане на основното в явленията, на тяхната същност.

Несъмнено, Д. С. Лихачов повдига твърде интересни въпроси във връзка с литературата-посредница. Засегнах само някои от тях, други изискват специално конкретно изследване. Имам обаче впечатление, че ролята на литературата-посредница се надценява, дори и при решаването на чисто теоретически проблеми, какъвто е проблемът за структурата на старите славянски литератури. Тук не става дума за генезиса и националната принадлежност на произведенията, които се включват в литературата-посредница (и в двете си статии Д. С. Лихачов изрично подчертава първенстващата роля, която играе старобългарската литература), а за насоката, в която се характеризират старите славянски литератури като система. Наблягането върху ролята на литературата-посредница, която обхваща главно преводни произведения, хвърля до голяма степен особена — и то не съвсем положителна — светлина върху старите славянски литератури — като литератури предимно приемащи, „рецензиращи“ византийската култура. Никой не подценява огромното значение на византийската култура не само като влияние, но и като присъствие в мисловния свят на славяните през средновековието. При все че Д. С. Лихачов посвещава специално внимание на въпроса за ролята на славяните като сътворци на византийската култура, проблемът за самобитността на старите славянски литератури остава недостатъчно осветлен. Казаното за тясната връзка на литературата-посредница с оригиналната литература в извънредно интересната глава „Старославянските литератури и действителността“ има преди всичко теоретичен характер. Само по отношение на българската литература този въпрос е по-широко засегнат във втората статия на Д. С. Лихачов „Размисли за националното своеобразие и европейското значение на старобългарската литература“.

IV

Д. С. Лихачов очертава системата на старите славянски литератури по-нататък с оглед на четири проблема: жанрове и видове, отношенията между литература и фолклор, литература и изобразителни изкуства, литература и действителност. Той си служи предимно с материал от староруската литература, но принципните положения почти във всички случаи могат да се отнесат и към старобългарската литература. Наблюденията на Д. С. Лихачов са много богати, характеристиките са резултат на дълбоко вникване и осмисляне на фактите. Така, разглеждайки жанровата система, Д. С. Лихачов изтъква цяла редица особености: служебната роля на жанровете, тяхното изобилие и разнообразие, йерархическото им подчинение един на друг, създаването на жанрове-„ансамбли“, съжителстването на различни жанрове и различни художествени методи, открояването на литературните произведения сред обикновената, служебната писменост със свой език и стил, възвишеност и „етикетност“, „устойчивост“ на отделните части на жанровата система и т. н.

Много плодотворно е наблюдението на Д. С. Лихачов, че отделните части на произведенията могат да принадлежат на различни жанрове. Този извод се потвърждава напълно и от фактите на старобългарската литература. През

последните години се направи опит да се разшири обхватът на старобългарската поезия. В този жанр обикновено се включваха службите като особен тип черковна поезия и няколко, броещи се на пръсти творби, в които лесно можеше да се открие традиционната стихова форма („Азбучна молитва“, „Проглас към евангелието“, „Похвала на Симеон“, „Молитва към Богородица“ на Димитър Кантакузин и др.). Трудно можем да си представим обаче, че само с тези творби са могли да се задоволяват нуждите от поезия в нашето средновековно общество (въпросът за фолклора изисква отделно разглеждане). Опитите да се открият нови творби на поезията се насочиха към произведения, които формално не принадлежат на поетическия жанр. Издирванията дадоха резултат: бяха открити лирически „моменти“ в похвалните слова на Климент Охридски, в житията на Евтимий Търновски, в надписи, приписки и др. Някои са склонни да смятат, че това са изкуствени разкъсвания на цялостните произведения, изваждане на отделни части които изкуствено обособяваме като самостоятелни лирически творби. Обаче ако се вгледаме внимателно в структурата на произведенията, от които са извлечени тези творби, не е трудно да се види, че се касае за „моменти“, които се отделят композиционно в самите творби. Такъв е особено случаят с житията на Евтимий Търновски: лирическите творби в тяхната структура са оформени обикновено като молитви, които произнасят героят на житието или авторът (напр. молитвите в житията на Петка Търновска и Иван Рилски).

Заслужава да бъде отбелязано и едно друго наблюдение на Д. С. Лихачов, което също намира потвърждение в развитието на старата българска литература: в средновековният фолклорът не само противостои на литературата, но я и допълва: „За разлика от новото време литературата не удовлетворява всички потребности от художествено слово, а само ония от тях, които фолклорът не може да задоволи“ (стр. 27). В доказателство Лихачов привежда редица факти от историята на старата руска литература. Такъв е случаят със слабото развитие на лириката. „Потребността от нея във всички слоеве на обществото се задоволява от фолклора. Лиричността е във висша степен присъща на литературата, но тя не съставлява отделна област в нея. Писмена лирическа поезия няма, тъй като съществува устна лирическа поезия, разпространена сред цялото общество — от долу до горе“ (стр. 27). Допълването на фолклор и литература в областта на лириката е възможно, защото, както добре изяснява Д. С. Лихачов, в средновековното разпространение на фолклора не е ограничено в определена социална среда — то засяга както трудовите селски маси, така и господстващата класа; между тях не съществува дълбока диференциация в областта на художествените интереси и естетическите разбирания. Единствено духовенството се явява открит противник на фолклора (у нас Презвитер Козма и др.) — вижда в него остатъци от езически възгледи, символи и образи. Обаче християнският мироглед не успява да измести от съзнанието тези езически представи в народната среда дори до ново време. Тъкмо това обстоятелство поддържа жизнеността на фолклора във всички слоеве на обществото. То обуславя възможността за взаимно допълване между фолклор и литература. Това става твърде естествено в областта на лириката, която отразява емоционалния свят на човека, а в този емоционален свят влизат наглед и усещания, чувства и отношения, възникнали в атмосферата на стари спомени и представи от езическо възприемане на света. Християнската религия тук мъчно може да затвърди своето господство.

Допълването между фолклор и литература обаче се проявява не само в областта на отделни жанрове, а и в по-широк мащаб, в историческото развитие на словесното поетическо изкуство на един народ. Разбира се, когато говорим за подобно допълване, не бива да поставяме знака на равенство между устно

народно и литературно творчество. Въпреки близостта си, това са две самостоятелни области, със свои специфични особености. Фолклорът и литературата не съставят обща художествена система, но в историческа перспектива те понякога се редуват. На няколко пъти обръщам вниманието на това интересно явление¹. Ще посоча само някои моменти. Поради създадите се тежки условия българската литература през първите векове на турското робство се развива със забавено темпо, преживява несъмнена криза, напуска динамичния темп на своето развитие от XIV в. Но тъкмо през периода на робството възникват и се разцъфтяват юнашките, историческите и хайдушките народни песни, появяват се образите на Момчил, Крали Марко и многобройни юнаци и хайдути, създават се елегите, посветени на робската неволя. Литературата „се заменя“ от необикновено богатия образен и емоционален свят на фолклора. Паралелно с тоя свят съществуват и литературни паметници, свързани тясно с националната съдба, но те не могат да се сравнят по творчески размах, по жанрово разнообразие, по поетически достижения, по сила на художественото въздействие, по богатство, многобагреност и изразителност на езика с онова, което се създава във фолклора. Сякаш присъствуваме на някаква трансформация на творческата енергия на народа; народното творчество се превръща в основна художествена стихия, която представя поетическите сили на нацията през този период. Фолклорът започва да играе важна роля за запазване на народното съзнание; едва през епохата на възраждането литературата отново поема функцията на главна носителка на това съзнание.

През XVIII и особено през XIX в. картината се променя. Да вземем пример с хайдушките песни. Техният генезис и развитие са свързани органично с възникването и размаха на хайдушкото движение. За известен период те отразяват най-ярко национално-освободителната борба, в силни поетически образи възплащават нейните герои. Когато обаче през втората половина на XIX в. се създава организирано-революционно движение, хайдушките песни отстъпват своята функция на личната поезия. В народните песни откриваме редица образи на революционни дейци — Ст. Караджа, Хаджи Димитър, В. Левски, Л. Каравелов, Хр. Ботев и др., но тези образи са значително по-бледни от онова, което намираме в поезията на Д. Чинтулов, Хр. Ботев, Ив. Вазов. Създадени са твърде голям брой народни песни за Ст. Караджа и Хаджи Димитър — очевидно, техният подвиг е направил дълбоко впечатление на народното въображение. Но нито едно от тези изображения не може да се сравни по поетическа сила с „Хаджи Димитър“ на Хр. Ботев.

Тук не си поставям за задача да търся причините на това явление; не може да се намери пряка генетична връзка между упадък на народната поезия и възхода на личното поетическо творчество. Искам да отбележа самия факт на смяна и допълване между фолклор и литература на българска почва — явление, което Д. С. Лихачов отбелязва в историческото развитие на руската литература. Дали се касае за закономерност? За да се реши този въпрос, трябва да се направят сравнителни проучвания, които да засегнат повече народи и литература.

V

В дискусията, започната с доклада на Д. С. Лихачов, се намеси и др. Кр. Куюмджиев с една статия, която започва като рецензия на книгата „Старобългарски страници“ и се превръща във философско-историческо есе. Тук

¹Виж. статиите: Съдбата на българската литература през XIII и XIV в., Фолклор и литература, Хайдушките народни песни в развитието на българската литература в книгата Из историята на българската литература (София, 1969); При изворите на българската поезия, Фолклор и история в книгата Между свои и чужди (София 1969).

няма да се спирам на цяла редица очевидни грешки и недоразумения в тая статия, нито на нейния поучителен тон, произхождащ от една духовно-аристократическа поза, която твърде много се е харесала на автора. Ще се спра само на няколко действително важни и интересни въпроси, с които др. Куюмджиев се занимава. При това ще ги разгледам сбито, защото тези въпроси не са пряко свързани с проблематиката, която постави за разискване Д. С. Лихачов.

Все пак, преди да навляза в самите проблеми, не мога да не посоча няколко неверни и крайно претенциозни общи оценки на др. Куюмджиев. Той не познава нито състоянието на проучванията върху старобългарската литература, нито начина, по който тя се преподава в Софийския университет. Ето как е представено нейното изучаване в университета: „В университета научаваме спреженията на глаголите, дори се опитваме да сричаме буквите от някакво евангелие (тия ужасни букви!). Кажете речи това е цялата ни образованост върху старобългарската литература“¹. Тук др. Куюмджиев съвсем очевидно смесва лекциите по старобългарска литература с лекциите по старобългарски език — две съвсем различни дисциплини. Той може да харесва или да не харесва лингвистичните занимания — това е негово право, но елементарната добросъвестност изисква да не прехвърля впечатленията си от една област върху друга. Твърде е възможно поради специалността си др. Куюмджиев изобщо да не е слушал лекции по старобългарска литература. Ако е така, това още по-малко му дава основание да говори с „аристократическа“ пренебрежителност за работата, която се извършва в Софийския университет. Онези, които са преподавали там старобългарска литература, заслужават по-голямо уважение. Между тях се намира например един Йордан Иванов, великолепен неин познавач, учен с огромна ерудиция — за неговите интересни лекции могат да свидетелствуват могобройните му студенти.

Още по-малко др. Куюмджиев познава научните изследвания върху старата българска литература. Той ги представя съвършено опростено — като филологическо изследване, което „може да ни разкрие текстовото съдържание, да ни даде материал за сравнително изучаване, да ни покаже жанровото развитие, развитието на формите“, но не достига до същността на литературата (стр. 63). Присъдата е толкова по-несправедлива, защото се основава на съвсем оскъдно познаване на изследвачите: Б. Пенев (при това в тази област той не е специалист), П. Мутафчиев (историк), Св. Игов; разглежда се една моя статия (предговор към „Старобългарски страници“); споменават се имената на Йорд. Иванов, Ив. Дуйчев и М. Генов — като съставители на антологии и сборници от старобългарски текстове; цитирани са две работи на Лихачов и книгата на Фр. де Санктис „История итальянско-литератури“, т. I. Разбира се, др. Куюмджиев не е длъжен да цитира всичко, което е прочел; той има право да се изкаже по някои въпроси на средновековните литератури и без да познава по-подробно съответните научни изследвания. Оспорвам му само правото за категорични оценки за нашата наука.

Тук няма да изяснявам и „терминологичното недоразумение“ с употребата на изрази като „национална култура“, „национална самобитност“ и пр. (др. Куюмджиев го нарича „повече от терминологично“ — с оглед на своята основна теза). Не е трудно да се разбере, че се касае за един термин („национален“), който отдавна има в науката двояко значение — по-тясно и по-широко (така го използва редовно и Д. С. Лихачов в статията си в „Литературна мисъл“, а също и цяла редица съветски учени).

¹ Лит. мисъл, XIII, 1969, кн. 2, стр. 62.

Основното в статията на др. Куюмджиев обаче са въпросите, засягащи характера и същността на старобългарската литература и нашето отношение към нея. Нека оставим настрана отделните грешки в подробностите, допустими за един неспециалист. В ръцете на др. Куюмджиев попада моята антология „Старобългарски страници“ с една встъпителна статия, в която се прави опит да се отвори прозорец към духовния живот на средновековието. Навлязъл в тоя свят, др. Куюмджиев е обхванат от една тревога: какво представя старата българска литература? Можем ли да я измерим с нашите съвременни мерки? Ако нейните творби не се поддават на тези измерения, къде трябва да се търси тогава тяхната стойност? И изобщо имат ли те някаква художествена стойност?

Тая тревога не е нещо ново за нашите учени и писатели. Още Пенчо Славейков в статията си „Българската народна песен“ (1904 г.) се опитваше да намери отговор на тези въпроси. Той ги решава отрицателно: „Цялата наша писменост отвъд синура на завчерашното столетие носи за права бога име българска литература, по чуждински терк кръщавана ту стара, ту средня, ту нова. В нея няма нищо българско освен азбуката.“ Но в нея не само няма нищо българско, но според него няма и нищо художествено. Пенчо Славейков прави изключение за апокрифите, „в които има действително неща с дивен смисъл и поезия“, но и тук забелязва, че не се знае „каково и колко българско се таи в тях“. На тая позиция застава и Гео Милев: „Наистина всички учебници по история на българската литература започват с Кирила и Методия, Презвитер Козма, Черноризец Храбър: „пръжде оубо словѣне не имеахъ кнѣгѣ“ — азбуката, кирилица, глаголица, златния век на Симеона, но всичко това не е още литература, а само граматика, в най-добрия случай — упражнения в писменост. Всичко до средата на XIX в., писано с български букви на старобългарски, среднобългарски или славянобългарски език — жития, апокрифни сказания, поучения, хроники, царски грамоти и др. — е днес само предмет от исторически, археологически и филологически интерес. Но то не е литература — в днешния, модерния смисъл на думата — художествена литература: есенция на бит и живот, кристализирана в словесен образ“ („Кратка история на българската поезия“ — предговор към „Антология на българската поезия“). Ясно е, че Гео Милев повтаря и перифразира казаното от Пенчо Славейков.

Не ще се спирам на мненията на специалистите по старобългарска литература от миналото, така наречените „филолози“, от досега с които така много се боят нашите писатели, включително и др. Куюмджиев. Ще засегна само отношението на Б. Пенев към старобългарската литература. Той никога не се е готвил за изследвания в тази област; неговите научни интереси са насочени към новата литература. Но при два случая му се налага да се докосне и до проблемите на средновековната литература — един път в лекциите, които чете през 1923—1924 г. в полските университети (тези лекции излизат на български през 1930 г. под заглавие „Българска литература. Кратък исторически преглед“), и друг път в „История на новата българска литература“ (т. II, 1932), когато говори за книжовните паметници през XVII и XVIII в. като преход между стара и нова литература. Заслужават отбелязване няколко момента в схващанията на Б. Пенев. Той прави опит да разгледа книжовните произведения на средновековието като художествена литература. Говорейки за апокрифите, формулира по следния начин тази задача: „Трябва да подчертаем тук, че това съкровище на славянските литератури все още не е достатъчно изучено и оценено. Можем само със съжаление да отбележим както в този, така и в много други случаи, че ограничената филология не е в състояние да създаде интерес към по-старата поезия

— и че тази истинска поезия все още очаква не специални лингвистични изучвания и сухи описания, каквито има доста, а преди всичко естетическа и чисто литературна оценка. И отдавна е време — и у нас, и в чужбина — при изучаването на старата литература тази оценка да измести тесния филологизъм. Тогава именно ще видим, че тая стара литература съвсем не е тъй досадна, както се мисли днес¹.

Б. Пенев неведнъж е развивал мисълта, че българската литература се отличава с „органична трезвеност и груб реализъм“. Той открива тая „склонност към реализъм“ още в старата литература — в жития, повести, проповеди, апокрифи, дори в народното творчество и живописата. Но заедно с това изтъква и моментите на духовна извисеност, особено когато говори за богомилството: „Ето кое е ценно и поучително: тая религиозна духовност, която се обръща не към загрубелите човешки страсти, не към слабостите на човешката плът, а към силата на духа, към неговата безграничност и неговото надмощие“¹. Б. Пенев, който пледира за една „неограничена духовност“ като цел на българската литература, тук не прави открито извода, че подобна цел може да намери образа си в средновековието, но тоя извод до известна степен се подразбира.

И още един интересен момент в схващанията на Б. Пенев. Говорейки за преговорите на княз Борис с римската черква, той пише: „България се свързва за няколко столетия с една култура, византийската, във всяко отношение отстъпваща на западната. И може би цялата наша история и култура днес биха имали съвсем друг облик, ако още през IX век нашето отечество се бе свързало със западната църква; то щеше да бъде всъщност сближаване със западната култура — много по-богата и по-жизнеспособна от византийската“².

Ето въпросите, които буди у Б. Пенев средновековието. Той търси пътища да проникне в неговата дълбока същност и да го приближи като проблематика до нашето време.

Статията на др. Куюмджиев показва, че интерес към старобългарската литература се проявява все по-широко и по-настойчиво и в средите на нашата съвременна интелигенция. Не взимам като белег за този интерес многобройните изследвания, статии и публикации на специалистите, появили се в годините след Втората световна война — нещо естествено е специалистите да се занимават със своята тема. Но когато неспециалисти насочат вниманието си към дадена тема, това е вече свидетелство за нарасналата популярност на темата, за тревогите и размислите, които тя е събудила в по-широки обществени кръгове, а понякога и в национален мащаб. Тук няма да изследвам причините на този интерес, а ще отбележа само някои от фактите. Първото издание на антологията „Старобългарски страници“ (1967), излязло в 8000 екземпляра, се изчерпа за няколко месеца. Същата съдба има и направеното на другата година второ издание в 12000 тираж. Сякаш нашата интелигенция откриваше един нов и непознат свят. Още по-интересен е фактът, че някои съвременни български писатели се опитаха да се опрат на старобългарската литература като извор за по-дълбоко проникване във вековната национална съдба на нашия народ и в душевността на българския човек. Два примера са достатъчни (макар че примерите са повече): повестите „Легенда за Сибин, преславския княз“ и „Житие на грешника и смешника Теофил“ на Ем. Станев и поемата-хорал „Кирил против догмата“ на Вл. Башев (публикувана посмъртно в „Народна култура“, бр. 7 от 1968 г.). Както отбелязах в доклада си на симпозиума за Константин-Кирил Философ в София

¹ Б. Пенев, Българска литература, II изд., София, 1945, стр. 69.

² Пак там, стр. 23.

през май 1969 г., тук не става дума за връщане към естетическите норми на средновековието, а чрез използването на старата литература да се навлезе, от една страна, във вътрешния, духовния, философски свят на българина, а от друга, в атмосферата на историческа мащабност, на историческа перспектива при изображение на живота, обществените явления, човешките съдби. Вл. Башев говори, че вижда в нашата средновековна литература „особена светлина“. Човек на новото време, най-тясно свързан със своята съвременност, все пак поетът търси тази „особена светлина“ — тя му е необходима творчески — не за да се връща назад, а за да се вгълби в съдбата на отделната личност и в съдбата на националната общност.

В статията си др. Куюмджиев засяга въпроси, които в последните две десетилетия живо интересуват българските и светските учени. Неведнъж мнозина от тях са се спирали на такива важни проблеми: старобългарската литература (това се отнася и за старата руска литература) като непознат и непривичен свят, твърде много отдалечен от света на новата, съвременната литература; принципите, на които е подчинена естетическата система на този свят; законността на самото понятие „художественост“, когато говорим за него; възможността да се приобщим с него — „не като подбирате само отделни произведения или дори моменти в отделни произведения, които най-често представят изключения в общата картина на литературата и съвсем не характеризират нейното цялостно развитие“, а като намерим нейния собствен философски и художествен ключ; необходимостта да бъде преценена старата литература и от едно по-общо естетическо становище, в светлината на общия, многовековния историко-литературен процес и т. н.¹

Първата констатация, която се прави в статията на др. Куюмджиев, е: „Няма по-спиритуален, по-метафизичен период в историята на българската литература от средновековната ни литература. По самата си същност тя е философска литература. Защото никакви други освен философски проблеми не я интересуват: проблемът за живота и смъртта, за духа и тялото, за вечния живот и временния, за явлението и същността. Всичко в нея е насочено към трансцендентното, отвъдното. Основното ѝ съдържание е духовното, централният ѝ проблем е проблемът за духа. Тя с отвращение се откъсва от всичко земно, материално, за да се съсредоточи във „вечните проблеми на човешкото съществуване“ (стр. 65). Тази констатация е колкото вярна, толкова и невярна. Вярна е като характеристика на основната философска насоченост на литературата, като обща атмосфера на мисленето, обусловена от господството на християнската религия и черква в целия духовен живот на средновековието. Вярно е, че литературата е тъй тясно свързана с черквата, с практическите нужди на черковната дейност, с черковния ритуал, че това слага силен отпечатък не само върху нейното съдържание, но и върху нейната жанрова система и цялата ѝ поетика. Очевидно е, че нейната „художественост“ не се покрива с нашите съвременни понятия за художественост. Но заедно с това трябва да се изтъкне, че основната философска атмосфера, която е религиозна, се изгражда преди всичко от огромен брой преводни произведения, нямащи по произход нищо общо с делото на българската литература и принадлежащи на религиозната, общохристиянска книжнина на византийската черква и източното православие. Онова, което създават българските писа-

¹ Направих преглед на тези проблеми в статията си Основни черти на старата българска литература обнародвана в Лит. мисъл, III, 1959, кн. 1, влязла след това в книгата Литературни въпроси. (1963). Някои от тези проблеми и особено проблемите за художествеността разработи задълбочено Л. Грашева в статите: Към въпроса за творческия облик на старобългарския писател, Лит. мисъл, VIII, 1964, кн. 5; За старобългарската литературно-теоретическа мисъл, Известия на Института за литература, кн. 18—19, 1966.

тели, съвсем не е насочено само към трансцендентното, отвъдното. В него се засягат и решават много въпроси на конкретния живот, на националната съдба, на българската държава — и тези въпроси също влизат във вечните проблеми на човешкото съществуване. Др. Куюмджиев отбелязва, че от цялата антология „Старобългарски страници“ няма да научим „дори такава жалка „реалистична“ подробност — с какво са се обличали и с какво са се хранели тия хора“ (нещо, което не е съвсем вярно в буквалния смисъл на думата, но е вярно в общ смисъл). Но не само в това се състои животът на българина. В старобългарската литература са поставени много въпроси на неговата всекидневна и конкретна историческа участ: създаването на славянската азбука и писменост, защита на българската и славянската култура, движението на богомилите, отношенията между официалната духовна и държавна власт и еретиците, войни и сражения, завладяване на българската държава от турците, съдбата на българското население под робство и т. н. Запленен от големите философски абстракции, др. Куюмджиев е склонен да се отнася с презрение към „жалките реалистични подробности“, затова с аристократическа погнуса говори за „тоя просташки чесън“ в Боянските фрески. С друго чувство говори за същия момент Б. Пенев (и то в чужбина, пред чужденци, как не се е срамувал?): „В една от най-старите български черкви, Боянската — в околността на София, е запазено изображение на Тайната вечеря: Исус и неговите ученици са представени като прости българи, в българско облекло — вечерят скромно, с хляб, лук и сол — обикновената храна на нашия селянин“.¹

Много е лесно, когато се изхожда от абстрактни концепции, да се отрича възможността на средновековната литература да отразява по свой начин живота, обаче фактите сочат съвсем друго. Този въпрос е изяснен много добре в статията на Д. С. Лихачов („Старославянските литератури и действителността“, стр. 33—37) — и това е един от най-интересните моменти в нея. Д. С. Лихачов показва отношението на старата литература към действителността. То може да бъде условно, опосредствувано, и непосредствено: „В опосредствуваното отражение на действителността в литературата доминира съзнателната трансформация на действителността в условните форми на нейното цялостно отражение — отражение, подчинено на определен художествен метод на писателя, на неговата творческа воля. В непосредственото отражение на действителността доминира „неволното“ пренасяне на отделни факти и елементи от действителността в литературата. Когато анализира това непосредствено отношение на действителността в литературата, изследователят може да си състави по-пълна и дори по-правдива представа за действителността от она, която може да му внуши писателят.“

Д. С. Лихачов правилно отбелязва, че „всяко литературно произведение съдържа и непосредствено, и условно отражение на действителността“. Въпросът е обаче за съотношението между едното и другото; то може да бъде различно в различните произведения. В някои жанрове (жития, летописи, исторически и битови разкази и др.) непосредното отношение заема твърде широко място. Ето един от моментите, които служат за връзка между старата и новата литература. Следователно в опита да се приближим до старата литература няма нищо изкуствено — ние намираме опорни точки в самата нейна структура.

Няма да проследявам в подробности общата характеристика, която др. Куюмджиев дава на средновековната култура и литература. Не мога да отрека, че тук има редица интересни наблюдения и обобщения. Вярна е и бележ-

¹ Б. Пенев, Българска литература, стр. 11.

ката за необходимостта от всеотраслен исторически, социологически и философски поглед към старата литература: „Историческото мислене, историческият подход към културата трябва да разширяват своето влияние и в изучаването на старобългарската култура, като я разглеждат като определена, исторически създадена се система със своя морфология и строеж, зависещи в крайна сметка от морфологията и строежа на самото общество, което я е създадено и което тя обслужва“ (стр. 64). Авторът изхожда от една обща концепция за средновековната култура — християнско-византийска, като на места взима предвид и някои белези на католишкия запад. И това е правилно — старобългарската култура се поставя в рамките на цялото европейско средновековие. Няма да разглеждам картината, която др. Куюмджиев изгражда. Концепцията му има този недостатък, че е прекомерно обобщена и не държи сметка за редица конкретни народностни особености, но в края на краищата тя може да се поддържа и да се брани. Няма да засягам и разсъжденията на др. Куюмджиев за отношенията между старобългарската и възрожденската култура, макар че там много твърдения са спорни, а някои неща направо са обърнати с краката нагоре. Но това са въпроси, които стоят по-далече от основната проблематика на дискусията. Няма да се спирам и на носталгията на автора по средновековната метафизика, по „възвишения идеализъм и религиозната екзалтираност на средновековието“, по „средновековния аристократизъм на мисленето“; само ще отбележа, че подобна носталгия ми се вижда твърде странна за нашето време.

Моите основни различия с др. Куюмджиев започват от момента, в който той обявява старата българска литература за затворен сам в себе си идеен и естетически свят, абсолютно откъснат от нашето време, недостъпен за човек със съвременни очи. Др. Куюмджиев заявява: „За нас средновековието е една монада, една затворена „единица“ на историята, както би казал съветският учен академик Конрад, една сфера, затворена в принципите на определената цивилизация — източното православие, византизизма, християнството, въобще средновековието и феодализма“ (стр. 77). Нещо повече — тази литература е далече от всякакви „национални“ и „патриотични“ критерии; тя принадлежи на определена черква, понякога и на секта, но не на дадена родина, защото понятието „родина“ в средновековието не съществува.

Вече говорих за невъзможността литературата да бъде откъсната от народа, който я създава, да съществува „извъннационално“, в една „наднационална“ християнска литература. Тук искам само да подчертая, че действително поради специфичните ѝ особености, за да можем да се докоснем до старобългарската литература, да доловим нейния „исторически модел“, трябва да познаваме „корените на философското и художественото мислене у средновековния човек, философията, космогонията, представите за света на средновековното съзнание. Още Чернишевски беше казал: „Всички произведения на изкуството не от нашата епоха и не от нашата цивилизация изискват несъмнено да се пренесем в тази епоха, в тази цивилизация, която ги е създавала; иначе те ще ни изглеждат непонятни, странни, но не прекрасни“¹. И това се отнася не само до идейно-философското съдържание на литературата и нейната образност, но и до нейната структура, до нейната система — като култура синкретична.

Старобългарската литература си има своите специфични особености, които я отделят от съвременния „исторически модел“, но заедно с това в никакъв случай не бива да се абсолютизират и отричат няколко съществени неща. Не съществува пълна непроницаемост между отделните исторически епохи в развитието на културата; законът на културната приемственост действа при всички

¹ Н. Г. Чернишевски, Естетическите отношения на изкуството към действителността. София, 1946, стр. 89—90.

случаи. Понятието „художественост“ е историческа категория и все пак във всички епохи има общи моменти, които обуславят „художествеността“. Старобългарската литература не се откъсва от народностната си основа, от историческата съдба на народа си и в тоя смисъл съвсем не ѝ са чужди патриотизъм и патриотичните тенденции.

Ако приемем принципа за непроницаемостта на културите, то значи да се лишим от цялото културно наследство на миналото, от участието на това наследство в изграждането на нашата съвременна култура и на културата на бъдещото. Колкото и да е отдалечена една култура от нас с идеите и структурата си, винаги съществуват многобройни нишки, които ни свързват с нея — още повече когато се касае за исторически явления в рамките на една и съща национална култура. Проникването в една стара и отдалечена литература изисква познаване на нейния философски свят и нейната естетическа система, но това съвсем не значи, че е достатъчна само нейната изходна точка, за да я разберем и оценим. В какво положение ще се намерим по отношение на „Илиадата“ в такъв случай? Това би означавало да проучим старогръцката религиозна система, нейната многобожеска митология и това да бъде критерият за нашето съприкосновение със света на тази велика поема. Познаването на митологията ще ни обясни много неща, но това съвсем не може да бъде нашият критерий. Зад митологията се крият чисто човешки отношения, страсти и чувства, ония „вечни истини“ на човешкото битие, които откриваме във всички големи произведения на изкуството и във всички епохи. Така е четена „Илиадата“ през всички векове след античността. И това се отнася не само за „Илиадата“, но и за „Божествена комедия“, „Дон Кихот“, Кралимарковия епос и т. н.

Такъв трябва да бъде и подходът ни към старобългарската литература — от една страна, да я покажем с нейните специфични исторически особености, но от друга — да намерим път към нея. Това още по-зече се налага, когато един я отричат и подценяват (като „черковна“, „подражателна“, „преводна“, лишена от художественост), а други я превръщат в ценност сама за себе си, в една затворена и недостъпна монада.

Естествено, пътят за приближаване към старобългарската литература може да бъде различен, с оглед на конкретната задача. Така проф. Йорд. Иванов някога насочи вниманието си към две области — богомилските апокрифи и старобългарската белетристика и издаде две книги — „Богомилски книги и легенди“ (1925) и „Старобългарски разкази“ (1935), предназначени за онези, които изучават нашата средновековна култура — филолози, историци, археолози, философи и т. н. Съществуват няколко антологични сборници, предназначени за специалисти (филолози, историци, студенти-българисти и др.): „Стара българска литература“ (съставили Бож. Ангелов и М. Генев), „Из старата българска книжнина“, ч. I, II (Ив. Дуйчев), „Христоматия по стара българска литература“ (П. Динеков, К. М. Куев, Д. Петканова), „Естествознанието в средновековна България“ (Ив. Дуйчев) и др. Във всички тези сборници освен текстове на старобългарски се дават новобългарски преводи, което показва стремежът да се направят достъпни произведенията на старобългарската литература.

В книгата „Старобългарски страници“ (от нея взема повод др. Куюмджиев; статията му представлява всъщност нейна рецензия) си поставих за задача да създам друг тип старобългарска антология, предназначена за широк кръг читатели, за цялата наша интелигенция. С цел старобългарската литература да бъде максимално приближена до тоя читател, бе избрана и структурата на книгата: напълно съзнателно групирах старобългарските творби в жанрови дялове със съвременно звучение: Поезия, Разкази и повести, Между истината и легендата (тук влизат житията), Апокрифни легенди, Летопис и история,

Публицистика, Към опознаване на света (произведения с повече или по-малко научен характер). Поставени са такива заглавия, които да не „плашат“ читателя, а да го привлекат. С оглед на тая задача е написан и предговорът. Неговата цел е да отвори прозорец към старобългарската литература — за мнозина съвършено непознат свят. В предговора не се отричат специфичните особености на тази литература. Още в началото изрично е казано: „Едно сравнение с нашата съвременност прави старата литература не само далечна и непонятна, но и ограничена в своите дирения, в своята способност да резонира, в много отношения чужда на реалната действителност, затворена в света на средновековното религиозно и философско мислене. При това тук става дума не само за съдържание и идейни насоки, но и за форми и изразни средства, за стилови и жанрови особености.“ Но заедно с това изтъкнах, че непосредният досег с произведенията на старата литература ще ни помогне да опознаем по-добре, по-широко, по-пълно средновековните хора не само в техния собствен свят и в тяхното време, но и да ги видим с всичко онова, което ги сближава с нас — по интереси и знания, по чувства и светоусещане. В тоя смисъл съм се постарал да покажа и доколко старобългарската литература е свързана с живота и историческата съдба на нашия народ.

Отричайки всяка възможност на средновековната литература да „отразява“ живота и историята на народа (старобългарската литература като латинската е „аристократическа, жреческа, езотерична, книжнина за посветени“), др. Кулюмджиев е опростил моята задача и моето отношение. Онова, което аз съм се опитал да направя, той нарича „парчетини, отломъци и нищо повече“. Това се било получило, понеже съм разчупил при редица случаи религиозната обвивка на литературните произведения; по тоя начин съм бил посегнал на върховната идея, на висшия принцип на тая литература — вярата в божественото устройство на света. За щастие, благодарение на такова „посегателство“ днес ние четем с художествено наслаждение „Илиадата“.

Др. Кулюмджиев не е пожелал да види нито конкретните ми мотивировки, когато говоря за отделните произведения или литературните жанрове, нито теоретическите ми постановки за художествеността и естетическите принципи, на които е подчинена старата литература, нито мислите ми за нейната вътрешна структура и синкретичните ѝ форми и т. н.; макар и дадени сбито, поради характера на предговора, те присъствуват. В своята статия той поставя тези въпроси така (бих казал — дори с поучителен тон), като че те не са и хрумвали никому другиму досега.

Но не това в случая е най-важното. Същественото е да приемем, че пътища към старата българска литература съществуват, че тя не бива да ни плаши като някаква затворена и недостъпна крепост, до която мъчно можем да се домогнем, а още по-малко трябва да ни привлича единствено със своя метафизичен духовен свят, като някакъв особено примамлив оазис за отмора от нашето материалистическо мислене и време, като място упокойно за душите. изпълнени с носталгия и въздишки по средновековието. Нека не се боим от преградите, които обичат да издигат теоретичните на абстрактните построения. Колкото и различни да са отделните епохи, отделните култури, отделните литератури в историческо, идейно и социално отношение, тес са дело на хора, затова са подчинени и на една обща закономерност и цел — да покажат човека, да отразят живота на човека, разбира се — всяка по свой начин и със свои средства. Тъмно и затова, когато ги разглеждаме и изследваме, ниетърсим тая основна проява и главна същност — човека в неговото време. Старата българска литература не се различава в това отношение от останалите литератури.

Цяло щастие е за човека, че не живее само със своята епоха, че, въоръжен със знания, може да се връща назад, към своето минало и може да мечтае

и да се вглежда напред, в своето бъдеще. Литературата е област, която му дава великолепно възможности в тая насока. Когато се зачита в творбите, които са създали миналите епохи, често пъти много отдалечени от нас, той не само се пренася и превъплъщава, приемайки в себе си нещо от духа на тези епохи, от идейните търсения и художествената наслада на тогавашните хора, но потърсва и връзката на своето време с тях, поставя ги пред съда на своето време. И това е един от най-интересните моменти във възприемането на културното наследство на залезлите векове и на литературното творчество на предходните поколения. Тук няма никакво механично, изкуствено осъвременяване и никакво антиисторическо отношение. Защото всяко историческо явление подлежи на две оценки — във своето време и на времето изобщо.

Ето защо, говорейки за проблемите на старата българска литература, искам да завърша с подчертаването на едно становище, което съм изразявал многократно; изразил съм го и във встъпителната статия към „Старобългарски страници“: „Оценката на старобългарската литература от гледището на тогавашната епоха е нещо неизбежно и извънредно важно, но то не отменя изискването литературните явления да се разглеждат и от позициите на нашата съвременност, да се анализират и оценяват в светлината на общия историко-литературен процес, под зрителния ъгъл на целокупното обществено-историческо, литературно и естетическо развитие“. Това важи за всяка литература — старата българска литература не може да прави изключение. И няма причини да !се бои от такава оценка.

*

По мое мнение дискусиата, която започна на страниците на „Литературна мисъл“ със статията на видния съветски учен и горещ приятел на нашия народ Д. С. Лихачов „Старите славянски литератури като система“ се оказа плодотворна — поставиха се и се изясниха в по-малка или в по-голяма степен някои от най-сложните проблеми на старата българска литература. Както бе изтъкнато от нашите учени, взели участие в дискусиата, Д. С. Лихачов разглежда с вещина и с голяма теоретическа широта структурата на старите славянски литератури и техните взаимни отношения. Неговите постановки са нови, оригинални, интересни. Дискусиата показва, че някои от тях будят известни възражения. Но статията на Д. С. Лихачов изисква дълбоко вникване, за да не се извадят при отделни случаи погрешни заключения. Искам още веднъж да подчертая високата оценка, която Д. С. Лихачов дава на старата българска литература. Тая оценка е категорично изразена и във втората му статия — „Размисли за националното своеобразие и европейското значение на старобългарската литература“.

Можем да спорим по отделни, по-важни или по-маловажни въпроси из областта на нашата средновековна литература; много нейни особености не са още достатъчно обяснени и проучени. В статиите на участниците в дискусиата се набелязаха редица подобни явления и въпроси и това е един от важните резултати от разговора, който започна „Литературна мисъл“. Няма обаче съмнение в едно — все по-големият интерес, който нашата и чуждата наука и цялата ни общественост проявяват към старата българска литература, и все по-голямото единодушие, с което се оценява забележителната ѝ роля в културното развитие на нашия народ, в историята на цялото славянство и в средновековната европейска култура.